

29^e zondag door het jaar / 22 oktober 2023

Exegetische notities eerste lezing

Jesaja 45,1.4-6

Een stukje wereldse geschiedenis: na de inname van Jeruzalem in 597 v.Chr. door de Babyloniërs werden vele joden naar Babylon gedeporteerd. Talloze joodse gemeenschappen woonden vanaf toen permanent buiten Juda. Men spreekt dan over de Babylonische ballingschap en de joodse diaspora. De joden mochten in Babylon hun geloof blijven belijden en hadden betrekkelijke vrijheid. De Babylonische ballingschap is voor het jodendom een zwarte periode waarin evenwel veel boeken van het Eerste Testament tot stand zijn gekomen. Maar dan rijst een nieuwe ster aan het firmament van de wereldpolitiek: de Perzische koning Cyrus de Grote, breidt zijn macht systematisch uit. Zijn rijk strekt zich uit van gedeelten van het huidige Griekenland en Egypte in het westen tot het huidige Pakistan en Afghanistan in het oosten. In 538 v.Chr. werd Babylon door hem veroverd en werd het de joden toegestaan terug te keren naar Juda. De figuur van Cyrus wordt door historici zowel positief als negatief geëvalueerd. De positieve waardering spreekt over een mild en tolerant optredende veroveraar die de overwonnen volken niet uit hun vaderland verdreef en eventuele ballingen de kans gaf naar hun geboorteland terug te keren. Tevens zou hij de lokale en regionale religies gerespecteerd hebben en zelfs goden van andere volken vereerd hebben. De negatieve waardering is vooral afkomstig van geschiedschrijver Herodotus. Cyrus wordt door hem afgeschilderd als uiterst agressief en onverzadigbaar bloeddorstig.

Jesaja sluit zich overduidelijk bij de eerste mening aan. Hij bejubelt Cyrus als de gezalfde des Heren, de grondlegger van een nieuwe wereldorde. De woorden van Jesaja weerspiegelen de hoopvolle stemming van een profeet, en zijn taalgebruik past op een interessante manier bij de terminologie in Babylonische teksten uit die tijd over het koningschap van Cyrus. Voor hem staat het als een paal boven water dat Cyrus de joodse ballingen in Babylonië zal bevrijden. Maar Jesaja zou geen profeet geweest zijn indien hij dit politieke inzicht niet gekoppeld zou hebben aan zijn JHWH-geloof. Hij leest in de gebeurtenissen JHWH's handelen af. Daardoor blijft hij trouw aan de grote profetische traditie. Ook zijn voorgangers beschouwden niet-joodse koningen als werktuigen in de hand van JHWH, meestal om Israël te straffen. Jesaja ziet Cyrus echter als het uitverkoren werktuig van JHWH waardoor Hij Zijn volk zal verlossen. Dit is een volstrekt nieuw geluid in de profetische boodschap. Voor het eerst wordt de realisatie van bevrijding en heil van het godsvolk in handen gelegd van een niet-jood. De centrale rol voor Cyrus in de boodschap van Jesaja gaat zelfs zover, dat Cyrus in de eerste lezing de gezalfde (*Messias*) van JHWH genoemd wordt. Hij wordt hier dus met de koningen uit het huis van David gelijkgesteld.

Jesaja leidt de woorden van JHWH in met beeldrijke taal die we kennen uit diverse psalmen¹: rechterhand, gordels van de lenden trekken, deuren openstoten, geen poort gesloten laten.

En dan komt JHWH zelf aan het woord: de uitverkiezing viel Cyrus te beurt *omwille van mijn dienaar Jakob, en om Israel, mijn uitverkorene*. Cyrus zal inderdaad de wil van JHWH uit-

¹ Zie bijvoorbeeld Psalm 44,4; 69,24; 98,1; 107,16; 118,19-20.

voeren door Jeruzalem en zijn tempel weer op te bouwen². Deze heilsboodschap werd blijkbaar niet goedschiks aangenomen. Dat kunnen we tenminste afleiden uit de vele teksten waarin Jesaja zijn boodschap verdedigt.³ Vooral de uitzonderlijke positie van een niet-joodse koning in de bevrijding van Israël heeft de toehoorders geërgerd. In zijn polemieek beroept Jesaja zich zowel op JHWH's alleenheerschappij, *buiten Mij is er geen God*, als op het feit dat JHWH's macht ook universeel is, *die van het oosten en die van het westen*. JHWH kan dus zonder meer vreemde elementen als de niet-jood Cyrus gebruiken.

Exegetische notities antwoordpsalm

Psalm 96,1 en 3.4-5.7-8.9-10a en c

Als reactie op de woorden van JHWH in de eerste lezing heeft het lectionarium als antwoordpsalm enkele verzen genomen uit Psalm 96, een psalm die sterk de indruk maakt beïnvloed te zijn door het gedachtegoed van Jesaja uit de eerste lezing. Ook de volgende drie Psalmen 97-99 bejubelen de heerschappij van JHWH. Ze worden in de synagoge gereciteerd als de sabbat is aangebroken. Samen worden deze psalmen wel beschouwd als *coronation anthems*, gezongen bij de intronisatie van de enige ware koning. *JHWH malak* zingt de psalm dan ook, 'JHWH koning'.⁴ Misschien maakten ze al deel uit van een liturgische dienst op het Loofhuttenfeest. Je kunt je het refrein *Huldigt de Heer om zijn glorie en macht* daarbij goed voor de geest halen.

JHWH en de goden worden tegenover elkaar gesteld en alle volken worden opgeroepen met Israël in te stemmen in de lofprijzing van JHWH. Waarom is de psalm een *nieuw gezang*?

Gezang is bijna onlosmakelijk verbonden met de psalmen en de echo van Gods ongehoorde verrassende werking, maar waarom is dit gezang *nieuw*? Worden er nieuwe woorden gezongen, misschien een nieuwe melodie? Is de psalm nieuw omdat nu ook de heidenen worden gezien als vallend binnen de heerlijkheid van JHWH? Moeten we nieuw opvatten als 'volmaakt'? Is de terugkeer uit de ballingschap als nieuw ervaren?

In de antwoordpsalm zingen en horen we dat JHWH *machtig en onvolprezen is en meer te duchten dan alle goden*. Bestaan er dan andere goden buiten JHWH? Ja, maar die zijn *maakfels van mensen*. Van dergelijke goden(beelden?) heb je niets te duchten. De psalm is een uitbundige hymne die alleen opstijgt naar de enige Schepper van het heelal die met billijkheid bestuurt.

Exegetische notities tweede lezing

1 Tessalonicenzen 1,1-5b

De tweede lezing is genomen uit wat vermoedelijk de oudste brief van Paulus is die bewaard is gebleven. We horen over de gedachte van het *uitverkoren* zijn die in het Eerste Testament terug is te vinden. Paulus dankt God dat er mensen in Thessaloniki tot geloof zijn gekomen.

² Jesaja 44,28.

³ Jesaja 40,12-31; 44,24-28; 45,9-13; 46,5-11; 48,1-15; 55,8-13.

⁴ Het lectionarium vertaalt vers 10a met 'de Heer regeert'.

Paulus noemt de heiden-christenen broeders, want God heeft hen lief en uitverkoren. De uitverkiezing geldt dus eveneens voor de heidenen. Deze vreemden zijn voor hem vrienden, broeders, gelijken, kinderen van God geworden, omdat ze naar de blijde boodschap hebben geluisterd. God heeft hun geloof gegeven, Paulus heeft het slechts verkondigd, maar wel uit volle overtuiging.

Exegetische notities Evangelie

Matteüs 22,15-21

In de evangelielezing vertelt Matteüs dat Jezus tot een uitlating wordt geprovoceerd die we in hedendaagse termen misschien een politieke uitspraak zouden kunnen noemen. Hem wordt gevraagd of het *geoorloofd* is de keizer belasting te betalen. Het Griekse woord *exestin* dat Matteüs hier schrijft, wordt meestal vertaald met ‘het is toegestaan om’, ‘het is geoorloofd’, maar heeft ook met ‘bevoegd zijn’ te maken. Voor joden heeft het begrip zeker een religieuze betekenis. Om het dilemmakarakter van de vraag aan te geven deelt Matteüs allereerst mee dat de farizeeën Jezus in zijn eigen woorden wilden vangen. De farizeeën zijn de notoire tegenstanders van Jezus en van hun bedoelingen is de lezer van Matteüs al tien hoofdstukken lang op de hoogte: ze willen hem uit de weg ruimen, want het woord van Jezus geeft de farizeeën aanstoot.⁵ Juist zijn eigen woord moet Jezus nu in de val laten lopen. Ze houden vast aan de openbaring van het Eerste Testament en het ideaal van de theocratie en ze hopen Jezus op onorthodoxie te kunnen betrappen. Vervolgens voert Matteüs twee groepen figuranten ten tonele die verder in zijn evangelie nergens een rol spelen: de leerlingen van de farizeeën en de herodianen. Sturen ze hun leerlingen om Jezus de indruk te geven dat hun vraag uitsluitend als onderricht is bedoeld? Jezus wordt door hen aangesproken met *meester*, een aanspreekvorm waarna bij Matteüs altijd een vraag volgt.⁶ Hoewel wij niet weten wie Matteüs met de herodianen bedoelt, suggereert hij in elk geval een band met de naam Herodes en omdat hij Herodes een *tetrarch*⁷ noemt tevens een band met de Romeinen, dus met de keizer. In het Romeinse rijk wordt deze titel toegekend aan en gevoerd door van de Romeinen afhankelijke monarchen, wier gebied te klein was om als koninkrijk te kunnen gelden. De herodianen behoren dan, net als Herodes, tot Jezus' tegenstanders. Het antwoord van Jezus op de strikvraag van de farizeeën die zelf buiten schot denken te blijven, moet noodgedwongen, menen zij, een van beide groeperingen tegen het hoofd stoten. Jezus' 'ja' is de farizeeën niet gunstig, zijn 'nee' bekomt de herodianen slecht.

Jezus' uitspraak *uw eigen woorden zullen u vrijspreken; uw eigen woorden zullen u veroordelen*⁸ is nu op hemzelf van toepassing. Vóóordat hij echter antwoordt, geeft hij de farizeeën een veeg uit de pan. Jezus noemt ze hypocrieten omdat hij hun valsheid doorziet. In het moderne spraakgebruik is een hypocriet iemand die zich beter voordoet dan hij werkelijk is. Matteüs' opvatting is echter ruimer. De hypocriet is de goddeloze persoon die de Tora minacht en geweld aandoet. Farizeeën stonden bekend als zeer wetsgetrouw. Dit verwijt van Jezus komt

⁵ Matteüs 12,14 en 15,12.

⁶ Matteüs 8,19; 12,38; 19,16; 22,24; 22,36.

⁷ Matteüs 14,1.

⁸ Matteüs 12,37.

hard aan. Na de uitbrander verzoekt Jezus hem een *belastingmunt* te laten zien. Het Griekse woord hiervoor is *nomisma*, letterlijk een 'bij wet' ingevoerde munt. Deze muntnaam komt in het gehele Tweede Testament alleen in deze tekst voor. Dat stemt tot nadenken. De Latijnse Vulgaatvertaling schrijft *numisma census*. Jezus krijgt vervolgens geen belastingmunt, maar een *geldstuk* te zien, in de Griekse tekst een *dènarion*, Latijn: *denarius*, een munt die je bij Matteüs vaker tegenkomt, bijvoorbeeld in de parabel van de werkers van het elfde uur waar hij de waarde heeft van een dagloon.⁹

Zijn de *nomisma* en de *denarie* identiek? Of wijst het gebruik van twee (verschillende?) munten al vooruit naar Jezus' antwoord? Is de denarie de Tiberius-denarius, het gebruikelijke cultussymbool van het keizerrijk? Staat de denarie voor het meest universele kenmerk van de vergoddelijking van de romeinse machthebbers? Het toonde immers een beeld van de keizer, getooid met de lauwerkrans, teken van zijn goddelijke waardigheid, met op de keerzijde de inscriptie *Pontifex Maximus*. En interpreteert Jezus *de nomisma* misschien als een bij goddelijke 'wet' geslagen munt?

Als Jezus een denarie te zien krijgt, stelt hij een naar het lijkt naïeve wedervraag: *van wie is deze beeldenaar en het opschrift?* Weet Jezus dat zelf niet? Of wil hij met zijn wedervraag zijn vragenstellers een reprimande geven vanwege het joodse beeldverbod?

Is het in bezit hebben van een munt met een beeldenaar erop een overtreding van dat joodse beeldverbod? ¹⁰ Geven de vragenstellers met hun korte antwoord *van de keizer* een voorzet voor open doel? Vallen zij - belust op het betrappen op onorthodoxie - zelf als onorthodox door de mand? Voorzichtigheid is geboden bij het beamen van deze vragen, want opmerkelijk genoeg zijn er in het Eerste Testament ook teksten te lezen waarin er in het geheel geen sprake is van een beeldverbod. Een groot bronzen bekken en tien bronzen onderstellen voor verrijdbare spoelbekkens in de tempel van Salomo bevatten beeltenissen die volgens het beeldverbod feitelijk niet toegestaan zouden moeten zijn.¹¹ Ook God zelf lijkt het niet in acht te nemen wanneer Hij Mozes de opdracht geeft een koperen slang te maken.¹²

Het uiteindelijke antwoord van Jezus is beroemd en vaak becommentarieerd. *Geef dan aan de keizer wat de keizer toekomt en aan God wat God toekomt*. Zo vertaalt het lectionarium het antwoord. In het Grieks is het nog korter. Letterlijk kun je de elf Griekse woorden zo vertalen: 'geef dus het keizerlijke (aan) Keizer en dat van God aan God'. Over toekomen wordt niet gesproken. Dat werkwoord vult de Nederlandse vertaling in.

Het tweede deel van het antwoord voegt Jezus er ongevraagd aan toe. Niemand had hem gevraagd wat men aan God moest geven. En dit geeft ook te denken, wekt een nieuwe vraag op: Wat is van God? Wat is naar Gods beeld? Wat draagt Zijn randschrift? Verwijst Jezus hier naar het scheppingsgedicht? Daar staat letterlijk vertaald uit het Hebreeuws: *God uitte zich: Wij zullen maken een mens(heid) naar ons beeld in overeenstemming met ons*.¹³ Ook dit zinsdeel heeft veel inkt doen vloeien. De zelfstandige naamwoorden 'beeld' en 'overeenstemming' worden hier gekoppeld.¹⁴ *Eikoon*, 'beeld, ikoon', is de Griekse vertaling van het Hebreeuwse

⁹ Matteüs 20,1-16.

¹⁰ Exodus 20,4; Deuteronomium 4,16.

¹¹ 1 Koningen 7,23-39.

¹² Numeri 21,8-9.

¹³ Genesis 1,26-27; zie ook Genesis 9,6.

¹⁴ Een stijlfiguur die bekend staat als *hendiadys*.

tselem dat wordt gebruikt voor een fysiek beeld van bijvoorbeeld de gelijkenis van een kind met zijn ouders. Het woord kan ook geïnterpreteerd worden als een fysieke vertegenwoordiging van iemand die afwezig is, maar die niet te vatten is en die zelf het beeld van die vertegenwoordiger gemaakt heeft. Het woord *demoet* wijst in het Hebreeuws ook op een actieve vormgevende gelijkenis: de mens is een teken van God in de totale schepping, een soort ambassadeur met een welbepaalde taakomschrijving die een abstracte God vertegenwoordigt. Met geweld is het beeld van de Romeinse keizer geslagen in de munt. Het beeld van God blijft daarentegen verborgen. Munten zijn af, onbeweeglijk, statisch. Wil Jezus met zijn 'extra' antwoord zeggen dat wij allen als mens Gods *ikoon* zijn met de taak uit te groeien tot Zijn gelijkenis?

De reactie van de vragenstellers ontbreekt in de evangeliëlezing. Ze zijn verbaasd, laten Jezus staan en gaan weg.¹⁵ Jezus heeft zich niet laten strikken. Hij heeft er weinig woorden voor nodig. Maar zijn fysieke 'gevangen worden' is vanaf nu onafwendbaar geworden.

¹⁵ Matteüs 22,22.